

Hegy W. György (1965) történész, adjunktus az ELTE Ókortörténeti Tanszékén. Kutatási területe az archaikus Görögország és a római köztársaság története.

Ősök, maszkok, utódok

A pompa funebris Rómában

Hegy W. György

Cicero *Az állam* második könyvét egy Cato által sokszor hangsúlyozott gondolattal kezdi: Róma azért kiválóbb más (értsd: görög) államoknál, mert nem egyetlen törvényhozó, hanem generációk sora konstituálta (II. 2). *Az állam* ötödik könyve pedig Enniusszal kezdődik: „Szokásokra és férfiakra épül a római állam” (*Moribus antiquis res stat Romana virisque*, V. 1). Mind a két vélemény, illetve cicerói interpretációik olyan államférfiak hosszú sorát idézik meg, akik azonos elvek és szabályok (szokások – *mos*) alapján irányították a római államot. Catónak és Enniusnak ez a tézise, amelyet államelméleti munkájában Cicero továbbfejleszt, minden római életében megtapasztalt, visszatérő élményként, közvetlenül volt jelen, elméleti, történetírói reflexió nélkül is létezett – a *pompa funebris* (temetési menet, az előkelők gyászszertartása) jelenítette meg.

Polübiosz híres leírása (VI. 53–54) részletes és érzékletes, sőt hátborzongató képet fest a szertartásról, amelyet elsősorban mint a római nevelés (VI. 52. 11) egyik elemét mutat be: az álarcosok felvonulása és a beszéd az ifjakat hasonló dicsőség elérésére sarkallja (VI. 54. 3), így lesznek képesek nagy, akár önfeláldozást is követelő tettek végrehajtására. Polübiosz kétségkívül egyik lényeges elemét ragadta meg a *pompa funebris*nek. Azokban a közösségekben, amelyek tagjaiktól elvárják, hogy a közösség szolgálatába állítsák képességeiket, anyagi és fizikai erejüket, és ha kell, az életüket is áldozzák a közös célért, nagy szerephez juthat a temetés szertartása a célok, elvárások szimbolikus megfogalmazásában, illetve egyfajta jutalmazásban. Kézenfekvő párhuzamot jelent ehhez Telosz (Hér. I. 30), akit államköltségen temetnek el, ami Szolón szerint nélkülözhetetlen a boldogsághoz. Vagy azok a spártai polgárok, akiknek a hősi halálért Türtaiosz cserébe az egész város gyászát, sirjaik tiszteletét ígéri (Diehl 9, 27–30). Vagy Marathón, Plataiai, a peloponnészoszi háború első éve hősi halottainak gyászszertartásai. Egy ilyen, a közösség számára központi jelentőségű, szimbólumokban gazdag szertartás, mint a temetés, pontosabban annak kiemelt formái intézményesülhetnek, és egy társadalmi csoport privilégiumává válhatnak, mint Rómában a *pompa funebris* kapcsán tapasztalható. A közösségtől kapott megtiszteltetés már nem elsősorban a teljesítményhez kötődik, hanem egy zárt rend hatalmi jelvényévé válik, illetve olyan tetteket jutalmaz csak, amelyek bizonyos társadalmi pozíciót feltételeznek.

A *pompa funebris*szel kapcsolatban a modern szakirodalomban talán a gens, azaz a nemzetség élő tagjaira sugárzó dicsőséget és az *exemplum*ok, a példák által felmutatott normákat hangsúlyozzák leginkább. A *pompa funebris* az egyik legfontosabb olyan színpad, ahol a politikusok megmutathatták a római népnek (a választóiknak), hogy ősük mit tettek már a *res publicáért*; tehát az egyik eszköz, amely biztosította a nobiles hatalmának stabilitását. Másfelől ennek az összetett rituálénak a vizsgálata segíthet a gensék súlyával, illetve a nobiles zártságával összefüggő kérdések megértésében is, ugyanis a gensék a római közéletben leghangsúlyosabban itt, a *pompa funebris*en voltak jelen, biztosítva a gensbe tartozó különböző családoknak a megfelelő *agmen imaginumot* (az ősök álarcainak felvonulását). Tehát a *pompa funebris* politikai tökélet és legitimitációt jelent: egyszere teremt virtuális teret a múlthoz való kapcsol-

lódásnak és a hatalmi igények megfogalmazásának. A *pompa funebris* a *gens* és a *res publica* összefüggésében nemcsak a múltat jeleníti meg, ígéretet hordoz a jövő számára, megerősíti a halotti beszédet mondó fiút, de propagandisztikus ereje az egész gensre kisugárzik. Ha valaki a *cursus honorum*ának (hivatali pályafutásának) lelegején mond el apja fölött *laudatio funebris*t (gyászbeszédet), az nemcsak lelki (Polübiosz), hanem politikai értelemben is tökélet jelent. De szintén – talán jobban és mindenképpen gyorsabban is realizálható – tökélet jelent idősebb unokatestvérének, aki éppen consulválasztás előtt áll, hogy őseinek a *res publica* szolgálatában véghezvitt cselekedetei reflektorfénybe kerülnek. Ha félretesszük egy pillanatra az illő kegyeletet, azt mondhatjuk: egy sok tagot számláló gens sok temetést produkált, amelyek haszna egyes tagjainak politikai pályafutásában is megmutatkozott.

De a *pompa funebris* nemcsak a hivatalszerzésen és tekintélynövelésen keresztül válik a politika eszközévé. Caesar nagynénjének temetése, ha a Kr. e. 1. századi állapotok és Caesar személyisége miatt szélsőséges eset lehetett is, jól mutatja a *pompa funebris*ben rejlő politikai lehetőségeket. Plutarkhosztól tudjuk (*Caes.* 5), hogy Caesar felvonultatta a Mariusok képmásait a temetési menetben, ami egyszerre volt kihívás az optimáták felé, igénybejelentés a populares (néppártiak) egyik vezető helyére, valamint nagyon erőteljes gesztus a nép rokonszenvének elnyerésére. De maga a beszéd (*Suet. Iul.* 6) talán még sokatmondóbb a *laudatio funebris*ben rejlő lehetőségeket illetően. Nemcsak merészség egy királyt emlegetni a Gracchusok utáni Rómában, hanem a szenatori politizálás nyílt elvetése és az Aventinushoz kapcsolódó, népszerű politikai bejelentése is egyben.

Emlékezés

A hatalom megtartásának elengedhetetlen kelléke (és logikus következménye) a közösség múltjának birtoklása, és Rómában az emlékezés legfontosabb színhelye a *pompa funebris* volt. Miközben a gensok magukról emlékeztek, Róma múltját is megidéztek. Idegenként, ha rendszeresen látogattuk volna a temetéseket, rövid idő, néhány temetés során megismerhettük volna Róma múltját, az egyes gensok történeteit által „pointilizált” közös emlékezetét. A közös emlékezet kulturális alkotás, ritualizált, és nem létezhet ünnepek, de legalábbis ünnepélyes formák nélkül. Folyamatos megteremtésének talán legfontosabb eszköze a felismerhető mintát létrehozó ismétlés, amely a *pompa funebris*nek is egyik legszembevetőbb vonása. Ismétlődnek maguk a gyászmenetek, és egy szertartáson belül a címek, a bíborköpenyek, a lictorok (hivatalszolgák) sorai. Ismétlődnek a beszédben (valamint megjelenítve a sorban ülő álarcosokban) a nevek: az egy gensnevet és a csekély számú családnevet a „keresztnevek” sem teszik változatossá: az amúgy is szűk választékból csak néhány *praenomen* használ minden nemzetség. A névadás jelentőségére és a gens önképéhez való szoros kapcsolatára jó példa, ahogy kizárták a nemzetségre szégyent hozó tagok neveit a választhatóak közül. Tehát a nevek ismétlődése (vagy kizárása) – ahogy az egymás után sorakozó consuli címek és a *triumphus*ra utaló jelvények is – a személyes pályák ismétlődését, folyamatosságát: az ősök *exemplumait* hangsúlyozzák.

Az *exemplum* az újabb és újabb generációk idejében éppen a példa követésétől lesz *exemplum*, illetve az időben visszafele haladva az *exemplum* – megint csak lényegéből következően – újabb történeteket teremt önmagából: tovább kopírozza magát. Tehát nemcsak viselkedésmintákat ír elő, hanem mind a két irányban (a múlt, illetve a jelen és a jövő) formálja a gens tagjairól kialakított és a *pompa funebris*en újra és újra „előadott” történeteket. Mind a két nagy Scipio, a zámái győző és Aemilianus (neveik négy másik tagjával nem tudjuk őket megkülönböztetni) alapvető tulajdonsága, amelyet forrásaink számos tettükkel példáztak, a *pietas*. A leendő zámái győző például már élete első csatájában, Ticinusnál megmenti édesapja életét (Polübiosz X. 3, Livius XXI. 46). Ez a valószínűleg kitalált történet kitűnően beleillik a Scipiók *exemplumainak* sorába, mint ahogy ezt a családi vonást visszahangozza több darabja is a Scipio-*elogium*oknak, és minden bizonnyal e tulajdonság alapján fogalmazódott meg az első, a névadó Scipio története, aki vak édesapját – bot gyanánt – támogatta. Ilyen, az *exemplumok* által ismételt (megjelenített), a *nomen gentile*-hez kapcsolódó tulajdonságra jó példa még a Deciusok önfeláldozása, a Claudiusok gögje, a Valeriusok mint a *res publica* szabadságának őrzői stb.

A *pompa funebris*en való emlékezéshez nem volt szükség specialistákra, például énekmondókra, bárdokra, girótokra. A temetések sűrűsége (újfent hangsúlyozhatjuk, hogy több családot összefogó gensről van szó), a maszkok, a megőrzött korábbi beszédek (Plinius, *Természettan* XXXV. 7), végül a minden arisztokrata ifjú által birtokolt szónoki képzettség elegendőek voltak a temetési beszéd megtartásához és a múlt sikeres megteremtéséhez, mégpedig úgy, hogy nem szakadt el a családtól az emlékezés, nem kerülhettek bele például egy énekmondó céh szakmai szempontjai. Ugyanaz az emlékezés formája és helyszíne, mint a tetteké, mint a közügyeké: a fórumon, a *rostrá*ról, a nép előtt elhangzó beszéd.

Más kultúrák rituális emlékezésével szemben, ahol ritmus, dallam, tánc, költői eszközök segítettek a múlt felidézését, itt a látvány, az ősök megjelenése, a konkrétság érte el ugyanazt a hatást: a látvány, amely egyenrangú – ha nem fontosabb – az elhangzó szavaknál. Nem is az egyes emberek nagy tetteinek bemutatását érdemes szembeállítani az egyes ősök *imagó*jával (a Pyrrhos elleni beszéd, a sammisok, az etruszok elleni győzelem, vagy Appius Claudius Caecus álarca), hanem az egész beszédet az ősök felvonulásával, valamint a *rostrán* beszélő ifjú, a felravatalozott apa és a körülöttük méltóságteljesen ülő ősök együttes látványával. Nehéz elképzelni azt a beszédet, amely versenyezhet a végtelenített jelenet által megidézett jelentésekkel. Természetesen a beszéd és a látvány e szétválasztása és szembeállítása mesterséges, a Kr. e. 2. századi fórumon nem létezett. Ugyanakkor nehéz megítélni a szertartás szuggesztivitását, az egyéni vonásokat hangsúlyozó *imagók* hatásának erejét, s hogy mennyire és mennyiben sokszorozta meg ezt a hatást a halott maga. De joggal feltételezhető, hogy a fórumon jelenlévők számára legalábbis elmosódott az ősök megjelenítése és jelenléte közötti határ.

Nemcsak vertikális (egy gensen belüli diakrón sor), hanem horizontális (különböző gensok, egy időszak, egy generáció alatt zajló temetések) ismétlődés is következik a *pompa funebris*ek, illetve az *exemplumok* természetéből, valamint az egy gensen belüli ismétlődésnek sem pusztán narratív funkci-

ója van. Ez természetesen nem a motívumok és a cselekmény szintjén ragadható meg, mint például a Decius Musok áldozatai, ugyanis a gensék története közötti teljes hasonlóság megszüntetné a rendszer egyik fontos elemét, a *virtus domesticát* (vagyis a családot jellemző erényt), a gensék identitását fenntartó sajátos vonást, valamint Róma múltját is strukturálatlan masszává olvasztaná. De minden történet (minden consulság) a *res publicához* kapcsolódik, annak védelméről, szolgálatáról szól, vagyis minden *exemplum* normatív jellegű, minden történet megfelel a rómaiak értékekről alkotott elképzeléseinek, az elfogadott cselekvési szabályoknak, amit összefoglalóan *mos maiorumnak* neveztek. Rómában – mint minden társadalomban – egy összetett rendszer biztosítja, hogy a társadalmi cselekvés, kommunikáció, gondolkodás átlátható, elsajátítható és kiszámítható legyen. Ennek a rendszernek nagyon fontos eleme a *pompa funebris* és az általa (az ősök által) intézményesített *exemplumok* sora.

Azok a történetek őrződnek meg, illetve alakulnak ki, amelyek megfelelnek a nobilitas értékrendjének, olyan értékeket tükröznek, amelyek érvényesek a jelenben, de az erejüket, normativitásukat a múltból merítik. A *pompa funebris* követendő – a családtagokat egyenesen kötelező – példákat mutat fel, és egyben elismeri e példák követőit az ősök sorába való besorolással, a generációk során keresztül megőrzött normák és értékek sugallta állandóságot szegezi szembe a viharos gyorsaságú változásokkal. Sajnos a *laudatio funebris*ekből ránk maradt néhány sor nem teszi lehetővé, hogy megítéljük az emlékezés „rugalmasságát”, hogy mennyiben követték, ha egyáltalán követték a történetek, illetve értékelésük a Rómában végbemenő változásokat. Mindenesetre a *pompa funebris* jellegéből az anyag jelentős kötöttsége következik: mivel ez a rituálé segít fenntartani a normákat, nem lehetett könnyű alakítani, cserélni az *exemplumok*at.

Idő

Az eddigiekből úgy tűnik, kétféle idő érvényesül a *pompa funebris*en. Egyrészt hangsúlyos a diakrón szemlélet: az ősökről időrendben beszél a szónok – az így kialakított sor köti össze a kezdeteket a mával. Ugyanezt a hatást erősíti a résztvevőkben a consul- és *triumphus*listákkal való kapcsolat: a *pompa funebris* Róma hivatalosan nyilvántartott éveinek egy gensre vonatkozó metszetét mutatja fel. Másrészt a beszéd azonos értékeket hangsúlyoz minden generációban, amelyek mindig is jellemezték, és mindig jellemezni fogják a genset, tehát az *exemplumok*nak éppen normativitásuk biztosít időtlenséget. Máshogy megfogalmazva: a valamikori történet a legszorosabb időbeli kapcsolatot (és meghatározottságot) éppen az *exemplumot* felidéző jelen idejével tartja. A múlt a jelen értelmezésül szolgál: a *laudatio funebris* az a pillanat, amikor a jelenben együtt vannak az ősök, illetve a gens összes tagja. De ennél az elméleti megközelítésnél sokkal többet elárul egy pillantás a forumra, ahol a temetési szertartáson a római nép és a hozzátartozók körében az ősök együtt ülnek a *rostra* körül.

Minden temetési szertartás a jövőről is szól. A *pompa funebris*en ez kétféleképpen is megmutatkozik: egyrészt az elhunyt bekerül az ősök közé, márpedig az ő hírnevük – épp a szertartás mutatja meg – fennmarad a jövőben is. Másrészt az

ősöknek a kezdetektől a máig, a *laudatio*t tartó fiúig tartó sora ennek a sornak a folytatódását, a *virtus domestica* fennmaradását, további consulságokat és *triumphusok*at ígér. Ugyanis a menetben az ősök által megjelenített és a *laudatio funebris*ben felidézett *exemplum* kötelezi az utódokat (nem csak a múlt pusztán emlékezetben tartott darabkája). A jövő megidézésében fontos szerepet kap a kronologikus elrendezés linearitása (amelyet megerősítenek az ismétlések): az ősök sora a közösség elé vetíti menetük továbbhaladását. Egészen addig, amíg a *pompa funebris* az 1. századra el nem veszíti élő kapcsolatát a jellel, formálissá válik, nem jelent többet, mint a valamikori dicső múltat, az ősök már nem a jelen és a jövő felé menetelnek, hanem csak a múltban járnak körbe-körbe.

Történetírás

A múlt megközelítésének és feldolgozásának egy másik módját kínálják a római történetírók. Ennek az irodalmi műfajnak, illetve tudománynak a kialakulása és a fejlődése Rómában nem lehetett teljesen független a gensék rituáléjától, mint ahogy a temetésen való emlékezésre is hatnia kellett a történetírás megjelenésének. Ha a történetírást, amely számunkra ismertebb és érthetőbb formája a múlt megragadásának, a temetési szertartás mellé helyezzük, talán ez utóbbi néhány vonása is élesebb kontúrt nyer a hasonlóságok, de még inkább a különbségek révén.

Hasonló vonás az annalisztikus ábrázolási mód, amely a pontifexek évkönyveihez fűződő már említett kapcsolatból következik. Az annalisztikus hagyománnyal összefüggő további közös vonása a *laudatio funebris*nek és az első annalistáknak (miként még Liviusnak is), hogy a kezdetektől a jelenig mondják el az eseményeket. Tehát ahogy egy gens múltja, úgy a római történelem is csak egészében értelmezhető, és (ez) a történelem, ahogy egy halottjától búcsúzó család esetében a múlt, közvetlenül a jelen küszöbénél kezdődik. Ezt nem érdemes a *laudatio*ók és a pontifexek tábláinak a hatásaként láttatni, ugyanis a történetírásnak is – ahogy az emlékezés minden formájának – feladata, hogy megteremtse a kapcsolatot a ma és a közösség eredete között. Ebből is adódik, hogy a közelmúlttal vagy a múlt egyetlen eseménysorával foglalkozó művek csak akkor jelennek meg a római történetírásban, amikor az annalesek már létrehozták a római történelmet.

További kapcsolat, hogy a történetírás forrásként használta az arisztokrata családok saját hagyományait, és ebben a megőrzött *laudatio funebris*eknek is nagy szerep jutott. Ugyan Cicero és Livius korában már közhelynek számított, hogy a *laudatio*ók és a szoborfeliratok elferdítik a történelem tényeit, de éppen ez a vélemény mutatja az ebből a forrásból nyerhető adatok bekerülését a történetírói hagyományba. A legszembeötlőbb hasonlóság, hogy mind a *pompa funebris*, mind a történetírás az elit értékrendjét tükrözte. Ugyanez a helyzet a köztéren elhelyezett szobrokkal vagy képekkel, a *triumphussal*, az eposszal és a *toga praetextatával*, vagyis a szenatori rend önreprezentációjának egyéb formáival. Ahogy ennek a felsorolásnak minden tagjára, úgy a *pompa funebris*re is jellemző, hogy az értékek felmutatásának erőszakolt orientálása, valamint a politikai versengés a nobilitas tagjai között befolyásolta fejlődését.

Ezeknél a túlságosan is kézenfekvő hasonlóságoknál többet mondanak a különbségeket. A *pompa funebris* sajátos rendező-

elve ugyanis nem egyeztethető össze a történelmet szervező semmiféle logikával. A temetés a *consul-* és *triumphus*listának egy *gens*hez kapcsolódó metszetét mutatja meg, míg a történetírásnak Róma összes *consulj*áról és győzelméről kell szólnia. A *pompa funebris* csak pozitív *exemplum*okat ismer, az itt bemutatott múltnak nincsenek sötét, szégyenletes szakaszai. A *laudatio* nem ismeri a másik fél szempontjait, nem érdeklődik aziránt, hogy mi rejtett Hannibál sikerei mögött, vagy mit gondoltak a veibeliek. Továbbá kronologikusan felsorakoztatja az ősokeket, de nem rendezi el őket semmilyen más szempont szerint.

A hatalmas városok jelentéktelenné lesznek, a kis városok pedig nagyvá válnak, az emberi boldogság nem állandó, fogalmaz művének elején Hérodotosz (I. 5). A történetírás azóta is ezen az úton halad: számára a múlt eseményei csak változásukban és az abban felismerhető mintában megragadhatóak. A kicsiny kezdetekből nagyvá váló, majd önnön súlya alatt megroppanó állam képe mutatja, hogy a római történetírók sem gondolták ezt másként. Innen nézve a *pompa funebris* műtszemlélete a múlthoz való viszonyának a történetírás előtti sajátosságait örzi. Nem a történelmet jeleníti meg, ugyanis épp megszüntetni igyekszik a múlt és a jelen közötti különbséget, illetve a múltat is alapvetően egységesnek látja. A ma magistratusai minden nehézség nélkül lépnek át halálukkor a dicső ősokek közé.

A történetíró mérlegeli a különböző források igazságtartalmát, egymáshoz való viszonyát, valamint meghatározza saját művét a korábbi és a kortárs történetírók munkáihoz képest, tehát megteremti a történekekről kialakított saját verzióját. Ezzel szemben a *laudatio*t tartó fiú beszéde első részében apja tetteit mondja el az előtt a közösség (közönség) előtt, amely részese és tanúja volt ezeknek a tetteknek, utána a beszéd másik felében azok a tettek hangzanak el – legalábbis a mindenki által elfogadott fikció szerint –, amelyeket az apja mondott el a nagyapa temetésén, és amelyeknek hitelességét az előző generációk hallgatósága erősítette meg. Folyamatosan, az idő múlásával szinkronban épülő múltrol, nem pedig tudományos kutatással felderített (és létrehozott) történelemről van szó. A *laudatio funebris*nek az itt bemutatott távolságát a történelemtől a rómaiak bizonyára kevésbé érzékelték, mivel mind a két „műfaj” ugyanabban a retorikus közegben fejlődött ki, és ezen belül közvetlenül is hatottak egymásra. Megint a *pompa funebris* egészét érdemes hangsúlyozni: egy-egy őso bemutatása, *exemplum*a minden további nélkül átemelhető a történetírásba, az ősokek álarcos felvonulása által megidézett múlt idegen tőle.

Egyetlen történetírónál, Catónál feltételezhetünk tudatos szembefordulást a *pompa funebris*ek által megidézett múlttal, de Cato kritikája elsősorban politikai jellegű, a múlt kisajátítását, a *commendatio maiorum*ot (az ősokek támogatását) támadja. A műveinek töredékeiben fennmaradt egyik legfontosabb gondolat, illetve a róla hagyományozott történeti kép fő vonása a *nobiles* kritikája. Cato megkérdőjelezte a *gens*eknek azt a jogát, hogy örökletessé tegyék és kisajátítsák a *virtust* és *gloria maiorum*ot. Támadta azt a *honort*, amely nem az egyéni teljesítményen, hanem az ősokek emlegetésén alapul. Cato, mint *homo novus*, egyéni teljesítményére, a saját *virtus*ára hivatkozva érezte magát fölényben a *nobiles*szel szemben.

Sokat elemzett sajátága történetírói felfogásának a hadvezérek, hősokek anonimitása. Erre Q. Caedicius katonai tribunus

a példa, akinek története a legigazibb, legrómaibb *exemplum*, Cato ekképp is mutatja be, de a katonai tribunus nevét nem közli. Ezáltal a *laudatio funebris*, a *gens*ekben őrzött és azokat erősítő hagyomány keretei közül az *exemplum*ot más kontextusba helyezi. Megkérdőjelezi a Rómát vezető csoport kizárólagos jogát a múlthoz, és ebből adódóan az általuk őrzött és „megcsinált” múltból eredő legitimitációt, a *populus Romanus* többi részével szemben is kialakított identitást. Cato *homo novus*ként nemcsak a *commendatio maiorum*ban nem részesült: *curulisi* rangot elért ősokek híján ő maga is ki volt zárva a *pompa funebris*ből. Liviustól (48. *epitome*) tudjuk, hogy híres takarékosága miatt nem rendezett fiának nagy temetést. Ha ezalatt a *pompa funebris* elmaradását is kell értenünk, annak nemcsak a *parsimonia* volt az oka: a korán elhunyt fiú előtt egyetlen őso vonulhatott volna, maga Cato.

Cato történetíróként, ahogy a fentebb már idézett gondolata mutatja, ugyanoda lyukad ki, mint kortársa, Ennius (és mint a *res publica* másik nagy *homo novus*a): *moribus antiquis res stat Romana virisque*. De ennek az arisztokraták *pompa funebris*ein is megfogalmazódó elvnek az elemeit Cato újradefiniálja. Egyrészt a *maiores (viri)*, a múltra vonatkoztatva: az ősokek) mindenki, aki valaha tett valamit Rómáért, tehát az őso felmenői, akik kiváló katonák voltak – jellemző, hogy egyrészt állami kitüntetés, másrészt az elvesztett lovakért fizetett állami kárpótlás igazolja ezt –, szintén ősokek, és ha hivatalban és hírnévben nem is, de a tettek alapján ősi nemzetségből származik maga Cato is. Másrészt az *exemplum*ok hősokeit nem sajátíthatják ki a *gens*ek, a *maiores* az egész római nép ősoei. Hiszen a *virtus*, például az önfeláldozásig is elmenő katonai bátorság a római nép jellemzője, és nem egyes *gens*eké.

Eposz

A történetírás mellett még a történeti eposzt lenne érdemes témája és presztízse miatt itt elemezni, de ez az írás a kérdés alaposabb tárgyalására nem vállalkozhat. Annyi azonban így is elmondható, hogy a temetési szertartás felől nézve a korai eposzok (a töredékek alapján) műtszemléletükben a velük párhuzamosan kialakuló történetírásához állnak közelebb, a történelmet dolgozzák fel saját szempontjaik szerint, amelyek – kezdetben legalábbis – nem sokban térnek el az *annalistáké*től. Mindazonáltal van a római epikának egy, a *pompa funebris* szempontjából megkerülhetetlen részlete. Az *Aeneis* hatodik énekének 752–886. sorai már nemesak arról tanúskodnak, hogy a *pompa funebris* forrása lehetett az eposzoknak, hogy hatott rájuk, hogy céljaik között voltak azonosak, hanem arról is, hogy a Róma emlékezésében betöltött megkerülhetetlen szerepe, sajátos formája, de főképp szuggesztivitása miatt reflexiót, játékot válthatott ki a római költőkből. Vergilius forrásai és utalásai természetesen nem csak a gyászszertartáshoz kapcsolódnak: többek között megidézi az *Iliasz* III. énekéből a görög hősokek Helené általi bemutatását (161–244), minden bizonnyal Róma hadvezéreinek az Augustus fórumának oszlopsarnokaiban felállított szobraikat, illetve más képzőművészeti alkotásokat. Mégis a legerősebb, a többi mintát felülíró, rendező elemnek a *pompa funebris*t érezhetjük, vagy óvatosabban fogalmazva: a *pompa funebris* egy nehezen megkerülhető értelmezését kínálja ezeknek a soroknak.

Ősei képmását tartó római patricius márványszobra,
Kr. e. 1. század (Róma, Palazzo dei Conservatori)

A kapcsolatot sugallja már a jelenet bevezetése is: *...omnis longo ordine posset / adversos legere et venientum discere vultus* („számba vehette a szemközt jövők hosszú sorát, és megismerhette mindegyikük arcvonásait”, 754–755), és a jelenet vége is, ahol Anchises nemcsak felidézi Marcellus temetését (872–874), hanem virágokkal elhalmozva meg is gyászolja (883–884). További fontos elem a leszármazás hangsúlyozása is: Anchises rokonait, unokáit szemlézi (681–683), majd már

Aeneasszal kapcsolatban *Dardania proles*ről (dardán utódról) és *Itala gens*ről (itáliai nemzetségről) beszél, akik „tovább viszik majd nevünket” (*nostrumque in nomen ituras*, 756–758). Vergilius ugyan nem vonhatja össze egy pontosan meghatározott leszármazási egységbe Róma kiemelt hőseit, de elegendő kapcsolatot teremt közöttük ahhoz, hogy soruk megfeleljen a *pompa funebris* által nyújtott mintának. Nem lehet véletlen a nevekkel való játék sem, a hősök sorának elején és a legvégén egy-egy név megkettőződik: Aeneas Silvanus nevével „visszahozza” Aeneast (768–769), és jellemében is azonos vele (*pius*, de fegyverrel a kézben sem kell félteni). Ugyan Aeneas nézője ennek a groteszk ünnepi vonulásnak, de kétségtelen, hogy első tagja is a sornak, legelőször ő jut vissza a felvilágra, az ő jövőjéről is beszél Anchises (759). A temetésen a fiú beszél apjáról és annak felmenőiről, itt az alvilágban minden megfordul: az apa beszél fiáról, illetve leszármazottairól. A felvonulás a két Marcellussal végződik (855–886), ahol a 3. századi hős csak neve (és ettől nem függetlenül a rokoni kapcsolat), vagyis előkészítő szerepe miatt került a lista kiemelt helyére. Mind a kétszer szorosan kapcsolódik a névhez az *exemplum*, és Vergilius Marcellus esetében többek között épp a *pompa funebris* logikája alapján tételezheti fel a nagy tettek lehetőségét a fiatalon elhunyt fiúnál. Még egy fontos név szerinti azonosítást találunk itt: Anchises Romulusról Augustusra ugrik a sorban (777–789), ugyanazt a logikát követve, amelyet Octavianus tanácsadói is, amikor javasolták, vagy esetleg azt a logikát követve, amely miatt végül elvetették a Romulus nevet (Suetonius, *Aug.* 7).

Ez az alvilági temetési szertartás természetesen különbözik a forumitól. Az egyik szembeötlő különbség a szigorú időrend feloldása, illetve a múlt korszakokra való felosztása. Míg a *pompa funebris*en az ősök folyamatos, diakrón sora önmagát értelmezi, Vergilius a múltra már mint történelemre tekint, és annak a tényeit válogatja, csoportosítja, tördeli szakaszokra a számára fontos összefüggések és értékek szerint. Nem tudjuk, hogy a *laudatio funebris* mennyire hangsúlyozott egyes ősöket a többi rovására, de Vergiliusnál ez fontos eszköznek tűnik: sokakat be sem válogat, egyesek csak egy-két verslábat kapnak, mások pedig hosszú sorokat. Az Anchises által előadott dicsőséges jövő (múlt) Vergilius szerkesztésében sötétre színeződik. Nagyon hangsúlyos például a fiúk feláldozásának motívuma: Brutus visszaszerzett *fascesei* háttérbe szorulnak a mögött a tény mögött, hogy fiait kivégeztette. Torquatus pedig minden bizonnyal csak ennek az *exemplum*nak a megismétlése miatt került bele ebbe a furcsa menetbe. És ugyanebből az okból szerepel az egymás ellen forduló Caesar és Pompeius apósként és vóként (826–831). Ezek az áldozatok, „a családtagokhoz való természetes ragaszkodással”, valamint „minden szokással és hagyománnyal” (Polübiosz VI. 54) ellentétes kivégzések, illetve az államérek pusztító ereje határozza meg a Vergiliustól kapott Róma-képet. A köztársaság kezdetéhez kapcsolt kivégzett fiúkra eső hangsúly zavarba hozhatja az olvasót, mikor a sor végére, Marcellus halálához ér. Mert ha túlzás lenne is őt a Brutus-fiak mellé állítani mint a *res publicá*ért hozott áldozatot, Marcellus fölött mégis az apja, Augustus mondott gyászbeszédet, túlélve őt, ami nemcsak a természet rendjének, hanem a *pompa funebris* logikájának is ellentmond.

A legnagyobb különbség a jövőhöz való viszonyban található, míg a *pompa funebris* jövőképe egyértelmű: az *exemp-*

lumok a jelen, a temetés ideje után ugyanúgy folytatódnak tovább, a *laudatio funebris* az elhunyt fia mondja, aki majd egyrészt *consul* lesz (és legyőz valakiket és triumphál), mint az apja és nagyapja, másrészt fiakat nemz. A vergiliusi kifordított *laudatio funebris* Anchises mondja az alvilágban, kétségtelen dicső jövőt vázol fel, de ez a jövő Marcellus halálakor már múlt, és nem *pompa funebris* a jövőt kikényszerítő múlt, mert egy ki nem teljesedő élettel zárul, egy olyan temetéssel, ahol az apa mondja a gyászbeszédet. Ha ez igaz, akkor a sors nemcsak Marcellus tökéletességét vette el a rómaiaktól, hanem a megidézett ősök sorának folytatódását is.

A gens ünnepe

Rómában a vezető rétegek minden társadalmi cselekvése politikai jelentőséget kap, a publikusság közüggé, a *res publica* részévé teszi e cselekvéseket. De a temetés politikai haszna (*commendatio maiorum*, a múlt birtoklása) nem szabad hogy eltakarja előlünk a többi aspektust. A *pompa funebris* elsősorban a gens, egy kultikus és származási közösség ünnepe. Az ősök előjönnek, varázslat eszközeivel megidéződnek, és ünnepélyesen felveszik soraikba az elhunytat. Minden határ és minden határátlépés rendkívüli súlyt kap a római kultúrában, így a temetés is, amely a legerőteljesebb határvonal az ember és a környezete életében.

A temetési szertartás egészéről és magáról a forumon zajlottokról is keveset tudunk, és nem ismerjük a résztvevők és a „nézők” reakcióit sem, de néhány megjegyzés így is megköszönhető az ünnep értelmezésével kapcsolatban. Az ősök a most elhunyt társuk elé jönnek, meghallgatják *laudatio*óját, és mintegy az abban elhangzottakra rábólintva befogadják maguk közé, a következő temetésen már ő is ott lesz sorukban. A forumon összegyűlt sokaságból nézve az elődök gesztusa a tiszteletadásnak egy bevett formáját idézi meg, de a család és az elhunyt számára fontosabb a befogadás aktusa és az élet legnehezebb határának átlépésekor nyújtott támogatás. Talán minden kultúrában megtalálható ez a momentum, amit két egymástól távol eső példával érzékeltethetünk. Az egyik egy katolikus ima: „Amikor kilépsz az életből, fordítsa reád irgalmas szemeit az Istenszülő Szűz Mária, fogadjanak téged az angyalok, jöjjön eléd az angyalok kara, siessen eléd a mártírok győztes serege, vegyenek körül a hitvallók és az örvendező szüzek.” A másik példa Lévi-Strausstól származik: a bororo (Dél-Amerika) gyászszertartás negyedik napján a halottak szellemei is megjelennek; az őket alakító „színészek” testüket gallyakkal elfedve az erdőből érkeznek a falu terére, ahol együtt táncolnak az élőkkel. Az idézett ima a nyilvánvaló párhuzam mellett olyan határvonalnak mutatja a halált, amelyen csak a halott léphet át, a virrasztó család eddig a pontig kíséri, és „közvetlenül a halál beállta előtt” – ahogy az imához fűzött utasítás írja – kéri, hogy jöjjenek az ebből a világból elköltöző lélek elé (várják és támogassák a túloldalon) az apostolok, a mártírok és a többiek. A dél-amerikai példa egy másik vonás értelmezésében segíthet, ugyanis a római és a bororo ünnep is mintha átjárhatónak mutatná ezt a határt a gyászszertartás ideje alatt. A gens ősei az élők szeme előtt fogadják maguk közé az élők *commendatio*ójával érkező elhunytat. Az ünnep idejére megidéződik az ősök és az élők, a

gens teljes egysége. Ha átmeneti rítusként akarjuk értelmezni a gyászszertartást, a két egymástól szigorúan elhatárolódó világ közötti átmenetet (ahonnan és ahova az ember útja halálakor vezet), határhelyzetet (*limen*) láthatjuk a forumon.

Az elhunyt útjához nyújtott támogatás megszerzésén és az ősök tiszteletén túl a legfontosabb célnak, amit a maszkos felvonulás szolgál, a gens megerősítése látszik: a csoport elveszítette egy tagját, de nem gyengült meg (nem gyengülhet meg), a szertartás, átfordítva a veszteséget, megnöveli a gens erejét. Azok a formák, eszközök, amelyek a múlt megjelenítésénél is kiemelhetők – mint például az ismétlés és a felsorolás – ebből a másik szemszögből, a gens erejének mágikus megnövelését tekintve is rendkívül fontosnak tűnnek. A gens erejét az ősök és az élők sokasága és tekintélye mutatja meg, de a legfontosabb mércéje és célja a jövő, konkrétan az örökkévalóság: a gens fennmaradásának biztosítása. Ahogy a múlt, úgy a jövő sem értelmezhető a *res publicán* kívül, a gens fennmaradása újabb és újabb consuli helyeket és *triumphus*okat jelent. De ez kétoldalú kapcsolat: a *pompa funebris* azt sugallja, hogy Rómának sincs múltja a gensnek nélkül, és így jövője sincs. Egy-egy gens kihalásának tragikus volta még Tacitusnál is megfogalmazódik (*Annales* III. 6). Tiberius, megelégedve Róma Germanicus halála fölött érzett gyászát, azzal érvel, hogy Róma rengeteg nagy katasztrófát megért és méltóképp túrt már: hadvezérek halálát, egész hadseregek pusztulását. Ezekkel a Róma jövőjét fenyegető csapásokkal említi együtt az előkelő családok kihalását is. Az arisztokrácia gensének fennmaradása Róma fennmaradását is jelentette.

Természetesen nem ez volt az egyetlen, minden időben és mindenki által elfogadott nézet Róma örökkévalóságával kapcsolatban. Horatius csak gúnyosan és mellékesen említi az *imagókat* és az elit gyászszertartásait: a 8. epódosz durvaságával vetekszik (ami a temetést illeti) az I. 7. levélben mellékesen eljuttat gúnyos megjegyzés: *dissignatorem decorat lictoribus atris* („gyászba öltözött lictorokkal ékesíti a temetésrendező”). Ez nem meglepő, hiszen Horatius kívülállóként, idegenkedve tekintett a köztársasági elit – számára már csak üres frázisokként megjelenő – értékeire. Ő egy másik felvonuláshoz (egy másik *pompához*) köti Róma fennmaradását: *dum Capitolium scandet cum tacita virgine pontifex* („míg Capitolium dombján megy föl a Pap s véle a néma szűz”, Kosztolányi Dezső fordítása). Ugyanakkor az egymás nyomába lépő, Róma múltját, jelenét és jövőjét meghatározó generációk szuggesztív képe Ennius-hoz, Catóhoz, Ciceróhoz, Vergiliushoz hasonlóan őt sem hagyja hidegen, csak éppen ő kiforgatja a *laudatio funebris*: „Elődeinknél már szüleink kora / satnyább, s mi náluk is silányabb / atyjai még gonoszabb fiaknak!” (*Carm.* III. 6,46–48, Lator László fordítása).

A *pompa funebris* nyilvános ünnep volt; eddig tárgyalt vonásainak jelentős része a „közönség”, a forumon összecsendült tömeg nélkül értelmezhetetlen. Egyrészt a nobilitas önreprezentációja, *virtus*ának, *honor*ának elismertetése igényli a „közönséget”, a népet, amely a *honor* kettős jelentésében jól megragadható. A köztereken felállított szobrokat, képeket, a közszemlére tett hadizsákmányt, a *triumphus*t, a dicső ősoket és a saját tetteket felemlegető beszédeket méltóképp zárja le a nép előtt a *pompa funebris*. Az ünnep része a nép méltó módon való megvendégelése, az elhunyt és a család alapvető, gazdagságából és presztízséből következő kötelessége a közemberek-

ról való gondoskodás. Ugyanakkor a másik oldalról közelítve sem állítható, hogy a nép csak a gladiátorviadatok miatt vett részt a gens szertartásán, hogy csak az ingyenlakoma miatt állta végig a hosszú és unalmas beszédet. A *pompa funebris* a nép számára is átélhető élményt nyújtott, amely megerősítette római identitását. Róma örökkévalósága nemcsak a hatalmon lévőknek, hanem a közembereknek is a legfontosabb érték, és ezt a köznép számára is megtestesítik a folyamatosságot és állandóságot sugalló gensék. Bár forrásaink rendkívül szűkösek, felvethető, hogy a közemberek nem pusztán nézőként vettek részt a temetésen, hanem ők is résztvevői voltak annak a rituálénak, amely a forumon zajlott. Az ősök megjelenítése, a szertartás ereje nem szűnt meg a *rostra* körül ülő álarcos alakok soránál, hanem hatókörébe vonta az egész forumot. Nem bámészködő tömeg, hanem a *populus Romanus* gyűlt össze, hogy elbúcsúztassa egyik vezetőjét, valamint megidézze Róma múltját, örököseként és akár megjelenítőjeként a múlt *populus Romanus*ának. A fentebb részletezett kettős időstruktúra messzebbre terjedt a *rostránál*: a hajdani tettek jelen idejűvé tételében, a múlt és a jelen összekapcsolásában a közembereknek is megvolt a maguk szerepe. A múlt identitást teremtő szerepe közhely, de azok a formák, amelyekben megvalósul, mindig érdekesek lesznek. A halottakra való emlékezés, az előttünk járó generációkkal megteremtett és hangsúlyozott kapcsolat együtt jár(hat) az élők közösségének megerősítésével, amelynek egyik kézenfekvő gesztusa a szolidaritás kifejezése, például a megvendégelés. Talán csak időben távoli párhuzam a magyarországi szerbeknél (amelyeket további európai, nyomaiban még ma is élő példákkal lehet kiegészíteni) gyűjtött

anyag a halottakhoz kapcsolódó szertartásokról. Ezek a szertartásokon a speciális (és szertartásosan elkészített) ételeknek fontos szerepük van, és a halott etetése, valamint az ételnek a halott lelkéért való elfogyasztása mellett a falu szegényeinek megvendégelése is elengedhetetlen eleme a halotti emlékünnepeknek.

Amikor Polübiosz Róma sikerének okát kutatja (VI. 2), ugyanarra a kérdésre keresi a választ, amelyhez a *res publica* történetének modern kori kutatása újra és újra visszatér, amely alapján a köztársaság történetének tudománytörténete leginkább felvázolható. A kérdést sokféleképpen tették fel – egyik legutóbbi megfogalmazása például a külső keretfeltételek fergeteges változását állítja szembe a társadalmi rendszer bámulatos tartósságával –, de a változatok lényege azonos maradt Polübioszéval. Polübiosz válasza saját kérdésére a következő: a siker oka a rómaiak államának felépítésében, hadseregükben, a valláshoz való viszonyukban, illetve az ifjak ösztönzésében van, és ez utóbbira példa a *pompa funebris*. Részben egyetértünk Polübiosszal abban, hogy egy állam (sikereinek) megértéséhez nem elegendő az államszervezetét megismerni, a *pompa funebris* pedig kitűnő példát szolgáltat arra, hogy mennyire fontos feltérképezni azokat a nemhogy jogi formába, de még szavakba sem öntött viselkedési mintákat, cselekvési szabályokat, kommunikációs formákat, amelyek nélkül egyetlen közösség sem működhet, bármennyire is bátrak fiataljai. A téma egyes aspektusaihoz jól illenének lezárásul Tiberius szavai, amelyeket Germanicus temetése kapcsán mondott: „A vezetők halandók, a közösség örök.” De inkább válasszuk Propertiuszt: „Élnek valamiképp a holtak lelkei”, *sunt aliquid Manes...*

Szakirodalmi tájékoztató

A *pompa funebris*hez nem túl innovatív, de nagyon alapos összefoglalás Flower, Harriet I., *Ancestor Masks and Aristocratic Power in Roman Culture*, Oxford, 1996. Ígéretes címe ellenére kevésbé használható Toynbee, J. M. C., *Death and Burial in the Roman World*, New York, 1971.

A *pompa funebris* politikai aspektusaihoz, de a további kérdésekhez is lásd Blösel, W., „Die Geschichte des Begriffes *mos maiorum* von den Anfängen bis zu Cicero”: Linke, B. – Stemmler, M. (szerk.), *Mos maiorum. Untersuchungen zu den Formen der Identitätsstiftung und Stabilisierung in der römischen Republik* (Historia Einzelschr. 141), Stuttgart, 2000, 25–98. A tanulmány vonatkozó alfejezetének (37–46) a címe: *Die pompa funebris als Bühne des mos maiorum*. – Lásd még Hölkeskamp, Karl-Joachim, „Exempla und mos maiorum. Überlegungen zum kollektiven Gedächtnis der Nobilität”: Gehrke, H-J. – Möller, A. (szerk.), *Vergangenheit und Lebenswelt. Soziale Kommunikation, Traditionsbildung und historisches Bewußtsein* (ScriptOralia 90), Tübingen, 1996, 301–338.

A politikai és társadalmi gondolkodáshoz és annak fogalmaihoz Cicerónál, Catónál, Enniusnál stb. régi, de még mindig fontos munkák: Earl, D. C., *The Political Thought of Sallust*, Cambridge, 1961; Earl, D. C., *The Moral and Political Tradition of Rome*, Ithaca, N.Y., 1967. A Polübiosz-helyhez Walbank, Frank William, *A Historical Commentary on Polybius*, I–III, Oxford, 1957/1967/1979, I. 737–740. Periklész gyászbeszédét (Thuk. II. 35–46), amely keveset szól az első év halottairól és az ősökről, annál többet az athéni értékekről, valamint Aszpaszia beszédét (Platón: *Menexenosz*) érdemes a *pompa funebris* római forrásai mellé állítani a sajátosságokat kiemelendő.

A beszédekhez lásd Németh Gy., „Két halotti beszéd”: uő, *A zsarnokok utópiája*, Budapest, 1996, 233–252.

A nobilitashoz: Gelzer, Matthias, *Die Nobilität der römischen Republik*, Berlin, 1912; Brunt, P. A., „Nobilitas and Novitas”: *JRS* 72 (1982) 1–17; Hölkeskamp, Karl-Joachim, *Die Entstehung der Nobilität. Studien zur sozialen und politischen Geschichte der Römischen Republik im 4. Jhd. v. Chr.*, Stuttgart, 1987; Scullard, H. H., *Roman Politics. 220–150 B.C.*, Oxford, 1973; Wiseman, T. P., *New Men in the Roman Senate 139 B.C.–A.D. 14.*, Oxford, 1971. Az *imagók* és a nobilitas összefüggéséhez lásd Marius híres szavait (Sall. *Iug.* 85,25), illetve Plutarkhosz, *Mar.* 9.

Az emlékezés aspektusához elméletben (Rómát már nem tárgyalva): Assmann, J., *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, ford. Hidas Zoltán, Budapest, 1999. Rómához: Stemmler, Michael, „Auctoritas exempli. Zur Wechselwirkung von kanonisierten Vergangenheitsbildern und gesellschaftlicher Gegenwart in der spätrepublikanischen Rhetorik”: Linke, B. – Stemmler, M. (szerk.), *Mos maiorum. Untersuchungen zu den Formen der Identitätsstiftung und Stabilisierung in der römischen Republik* (Historia Einzelschr. 141), Stuttgart, 2000, 141–206; Timpe, Dieter, „Mündlichkeit und Schriftlichkeit als Basis der frühromischen Überlieferung”: Ungern-Sternberg, Jürgen von – Reinau, Hansjörg (szerk.), *Vergangenheit in mündlicher Überlieferung* (Colloquium Rauricum 1), Stuttgart, 1988, 266–286; uő, „Memoria und Geschichtsschreibung bei den Römern”: Gehrke, H-J. – Möller, A. (szerk.), *Vergangenheit und Lebenswelt. Soziale Kommunikation, Traditionsbildung und historisches Bewußtsein* (ScriptOralia 90), Tü-

bingen, 1996, 277–299; Flaig, Egon, „Die Pompa Funebris. Adelige Konkurrenz und annalistische Erinnerung in der Römischen Republik”: Oexle, Otto Gerhard (szerk.), *Memoria als Kultur*, Göttingen, 1995, 115–148. Példák a név(nem)adás szokásához: a Manliusok nem használták a Marcust (Livius VI. 20), ahogy a Claudiusok sem a Lucius (Suetonius, *Caesarok élete*, Tiberius 1).

A Scipiókhoz: R. Till, „Die Scipionenelgien”: Ableitinger, D. – Gugel, H. (szerk.), *FS Karl Vretska zum 70. Geburtstag*, Heidelberg, 1970, 276–289; Téglásy, K., „Scipio szerencséje – Tükhé és Felicitas”: *Első Század* 6 (2007) 209–235; Scullard, H. H., *Scipio Africanus: Soldier and Politician*, Bristol–London, 1970; H. Litchfield, „National exempla virtutis, in Roman Literature”: *HSCPh* 25 (1914) 26–35.

A színiátszás és a *pompa funebris* kapcsolatához, illetve a kérdés hátteréhez: H. I. Flower, „Fabulae Praetextae in Cotext”: *CQ* 45 (1995) 170–190; Szilágyi János György, *Atellana*, Budapest, 1941.

A történetírással, a történelemmel és az idővel való kapcsolathoz a fentiekén kívül: Borzsák, I., *A római történeti hagyomány kialakulása*, Budapest, 1990; R. Koselleck, *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*, ford. Hidas Zoltán, Budapest, 2003; F-H. Mutschler, „Norm und Erinnerung. Anmerkungen zur sozialen Funktion von historischem Epos und Geschichtschreibung im 2. Jh. v. Chr.”: Braun, M. – Haltenhoff, A. – Mutschler, F-H. (szerk.), *Moribus antiquis res stat Romana. Römische Werte und römische Literatur im 3. und 2. Jh. v. Chr* (Beiträge zur Altertumskunde 134), München–Leipzig, 2000, 87–124; Oakley, Stephen P., *A Commentary on Livy Book VI–X*, Oxford, 1997–1998; Eliade, M., *Az örök visszatérés mítosza*, ford. Pásztor Péter, Budapest, 1993.

Catóhoz (korábban a nobilitashoz és a politikai aspektushoz említett szerzők mellett): Astin, A. E., *Cato the Censor*, Oxford, 1978; Calboli, Gualterio, „Die Episode des Tribunen Q. Caedicius (Cato, Orig. frg. 7–43 Peter)”: *Maia* 48 (1996) 1–32.

Vergiliushoz: Austin, R. G., *P. Vergili Maronis Aeneidos Liber Sextus with a Commentary*, Oxford, 1977; Horsfall, N. (szerk.), *A Com-*

panion to the Study of Virgil, Leiden – New York – Köln, 1995. Ők már evidenciaként hozzák kapcsolatba az Anchises-jelenettel a *pompa funebris*. E kérdés irodalmának is alapos áttekintését adja (az ötlet felbukkanása: Skard, E., „Die Heldenschau in Vergils Aeneis”: *SO* 40, 53–65) Flower, H. I., *Ancestor Masks and Aristocratic Power in Roman Culture*, Oxford, 1996, 109–114; Ritoók Zsigmond, „Vergilius”: *Theologiai Szemle* 24 (1981) 357–362.

A gens és halottjai aspektushoz: Nagy L., „Die Typen von Totengeistern in der de Anima von Tertullian und in der frühkaiserzeitlichen Literatur”: *Specimina Nova Universitatis Quinqueecclesiensis* 20 (2006) 13–34; uő, „Zurückkehrende Toten und Gespensterliebe: parallelen zweier kaiserzeitlichen Grabinschriften in der griechisch-römischen Literatur”: *HPS* 11 (2004) 57–79. – Lásd még *Éneklő Egyház*, Budapest, 1986, 1369–1370. A szöveg a Római rituálét követi („Rituale Romanum” az utolsó kenetről szóló 5. cím 8. fejezet). (Ezúton köszönöm Rihmer Zoltánnak a segítséget a liturgikus szövegek közötti tájékozódáshoz.) A szöveg kialakulása minden bizonnyal az ókorba nyúlik vissza, és nem túl kockázatos feltételezés, hogy nem független a *pompa funebris*től. – Claude Lévi-Strauss, *Szomorú trópusok*, ford. Örvös Lajos, Budapest, 1973; Van Gennep, A., *Átmeneti rítusok*, ford. Vargyas Zoltán, Budapest, 2007; Turner, V., *A rituális folyamat*, ford. Orosz István, Budapest, 2002; Kiss M., *Délszláv szokások a Duna mentén*, Budapest, 1988.

A „közönség” kérdéséhez: Jehne, Martin, „Jovialität und Freiheit. Zur Institutionalität der Beziehungen zwischen Ober- und Unterschichten in der römischen Republik”: Linke, B. – Stemmler, M. (szerk.), *Mos maiorum. Untersuchungen zu den Formen der Identitätsstiftung und Stabilisierung in der römischen Republik* (Historia Einzelschr. 141), Stuttgart, 2000, 207–236; Flaig, Egon, „Entscheidung und Konsens. Zu den Feldern der politischen Kommunikation zwischen Aristokratie und Plebs”: Jehne, M. (szerk.), *Demokratie in Rom? Die Rolle des Volkes in der Politik der römischen Republik* (Historia Einzelschr. 96), Stuttgart, 1995, 77–127.